УДК 75.03/04

Ф.Ш. Джумаева

ИБН ФАДЛАН «ЯЗМАЛАР»ЫНДАГЫ СЮЖЕТЛАРНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН ТАТАРСТАН НӘКЫШЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Ибн Фадлан – арабский историк и географ, который в X веке в составе дипломатической миссии посетил Волжскую Булгарию и оставил записки об этом путешествии. Особое внимание работе Ибн Фадлана уделяли живописцы. В связи с этим представляет большой интерес рассмотрение полотен татарстанских художников, которые обращаются к интерпретации отдельных аспектов трудов Фадлана, а также его путешествия в целом. В статье будет предпринята попытка комплексного анализа живописных произведений, опирающихся на «Записки» И. Фадлана.

Ключевые слова: живопись, Ахмад Ибн Фадлан, Волжская Булгария, исторический жанр, история, картина, художник, искусство, текст «Записок», арабское посольство, сюжеты.

Ibn Fadlan is an Arab historian and geographer who visited Volga Bulgaria in the 10th century as part of a diplomatic mission and left notes about this journey. Painters paid special attention to the work of Ibn Fadlan. In this regard, it is of great interest to consider the paintings of Tatarstan artists who address the interpretation of individual aspects of Fadlan's works, as well as his journey as a whole. The article will attempt a comprehensive analysis of paintings based on I. Fadlan's «Notes».

Keywords: painting, Ahmad Ibn Fadlan, Volga Bulgaria, historical genre, history, picture, artist, art, text of «Notes», Arab embassy, plots.

Әхмәд ибн Фадлан – X гасырның беренче яртысында яшәгән гарәп сәяхәтчесе һәм язучысы, Көнчыгыш Европада булган азсанлы сәяхәтчеләрнең берсе. 921–922 елларда Габбасилар хәлифе әл-Моктәдир илчелеге Идел Болгары дәүләтенә килә. Илчелекнең максаты – Көнчыгыш Европа илләрендә ислам динен ныгыту, шулай ук сәяси йогынтыны көчәйтү һәм сәүдә өлкәсендә өстенлекләргә ирешү [Крачковский].

Ибн Фадлан Габбасилар хәлифәсе илчелеге сәркатибе буларак сәяхәт итә. Ил гизүләр озакка сузыла, әмма әлеге делегация үз алдына куелган максатларның күбесенә ирешә алмый. Шуңа да карамастан, Ибн Фадлан угызлар, башкортлар, болгарлар, хәзәрләр һәм руслар белән очрашулары турында тәфсилле юл язмалары алып бара. Соңыннан шулар нигезендә «Язмалар» (гарәпчә «Рисалә») дип исемләнгән үзенчәлекле хисап-сәяхәтнамә төзи. Ибн Фадлан «Язмалар»ы – ул сәяхәтченең төрле халыклар, шул исәптән хәзерге Татарстан территориясендә яшәгән болгарлар белән аралашудан алган тәэсирләре тасвирланган документ [Крачковский]. Аның тексты күп кенә рәссамнарыбызны иҗатка рухландырды.

Китапның беренчел тексты югалган. «Язмалар»ның фрагментлары безнең көннәргә XIII гасыр гарәп энциклопедисты Йакут ар-Руминың «Географик сүзлеге» аша килеп җитә. Шул кыяфәттә әсәр беренче тапкыр 1823 елда рус-немец академигы Христиан Френ[1] тарафыннан алман телендә бастырыла [Ковалевский, 1956]. «Язмалар»ның бүгенге көндә билгеле нөсхәсен Ә. Вәлиди 1923 елда Мөшһәд шәһәрендә (Иран) имам Гали ибн Риза каберлеге янындагы китапханәдә таба. XIII гасыр кульязмасында башка әсәрләр белән беррәттән «Язмалар» тексты да теркәлгән, кульязманың йомгак өлеше юк.

1937 елда документның фотокүчермәсен Иран хөкүмәте СССР Фәннәр академиясенә бүләк итә. Аның нигезендә совет Шәрык белгече А.П. Ковалевский әсәрне рус теленә тәрҗемә итә, һәм ул 1939 елда И.Ю. Крачковский редакциясендә басылып чыга. А.П. Ковалевский тәрҗемәсенең эшкәртелгән икенче басмасы 1956 елда дөнья күрә [Ковалевский, 1956].

Татар укучыларына ибн Фадлан турында беренчеләрдән булып мәгърифәтче галим һәм дин эшлеклесе Ризаэддин Фәхреддин хәбәр итә. Ул XX гасыр башында «Язмалар»ны татар теленә тәрҗемәли. Кульязма басылып чыкмый һәм Уфада СССР мөселманнары Диния нәзарәте архивында саклана. 1967 елда шушы кульязма СССР Фәннәр академиясенең Башкортстан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты архивына тапшырыла.

Ибн Фадлан «Язмалар»ы – тарихта тирән тамыр җибәргән мәдәниятләр һәм мәгънәләр кисешүен тикшерергә алынган рәссамнар өчен куәтле корал. Әлеге теманың актуальлеге шуның белән билгеләнә дә. Хәзерге заман сәнгате контекстында аларның потенциалын бәяләп бетереп булмый: чөнки үткәндәге тарих өчен генә түгел, ә киләчәктә дә актуаль булып, кеше яшәешенең күптөрлелеге гәүдәләндерелгән әсәрләр иҗат итәргә мөмкинлек бирәләр.

Габделбакый Идрис улы Урманче иҗатын тикшерүчеләргә һәм бәяләүчеләргә аның архивында Әхмәд ибн Фадлан «Язмалар»ының күчермәсе һәм бастыру өчен әзерләнгән татарча тексты сакланганлыгы билгеле. Урманче балачактан ук Болгар тарихы белән кызыксына. Ибн Фадланның «Язмалар»ына мөрәҗәгать итеп, ул, беренчеләрдән булып, рәссам «Ибн Фадланның Болгарга килүе» картинасын яза башлый. Үз идеясен тормышка ашыру өчен материаллар эзләгәндә Р. Фәхреддин кульязмасына юлыга. Әлеге хезмәтнең әһәмиятен бәяләп һәм мәгърифәтче галимнең татар тарих фәнен үстерүгә керткән өлешен күрсәтергә теләп, Б. Урманче аны матбугатка әзерли.

---

[1] Френ Христиан Данилович – немец халкының һәм Россиянең күренекле шәркыятчысы, гарәп теле белгече һәм нумизмат. Казан университеты профессоры (1807–1815), Санкт-Петербург Фәннәр академиясе академигы.

Кызганычка каршы, Б. Урманче әзерләгән текст үзе исән вакытта нәшер ителми, әмма кульязма аның шәхси архивында сакланып кала. 2022 елда, ислам динен кабул итүгә 1100 ел тулу уңаеннан, Татарстан Республикасы Дәүләт сынлы сәнгать музее әлеге кульязманы бастырып чыгара [Приезд Ибн Фадлана..., 2022].

Б. Урманченың «Ибн Фадланның Болгарга килүе» картинасы (1973), шушы «Язмалар»га нигезләнеп, картонга темпера белән язылган. Автор тарафыннан җәмәгать бинасының эскизы буларак уйланылганга күрә, тәэсирлелек ягыннан бу әсәр монументаль сәнгать көченә ия.

Картинаның сюжеты Ибн Фадлан катнашындагы илчелек Болгарга килгән вакытны чагылдыра. «Язмалар» текстында билгеләнгәнчә, 922 елның 12 маенда Идел буе болгарлары яшәгән «славяннар иле»нә Гарәп хәлифәлегеннән илчелек килеп төшә. Килеп җитәргә бер тәүлек ара калганда, илчелекне Алмышның дүрт бие каршы ала. «Алар безне кулларына икмәк, ит, тары тоткан килеш каршыладылар һәм юлны бергә дәвам иттерделәр. Патша безне урдасына ике фәрсах (12 чакрым) ара калганда каршы алды. Безне күрүгә, ул атыннан төште, бөек һәм кодрәтле Аллаһка рәхмәтләр укып, сәҗдә кылды» [Ковалевский, 1956].

Ибн Фадлан хәлифәнең Болгар ханына тапшырырга тиешле хатын укыганчы, үзләре белән алып килгән ике байракны җәеп җибәрәләр, бүләк итеп биреләсе атны иярлиләр, ә Алмышның үзенә дингә ихлас ышанучылар патшасы сараендагы югары дәрәҗәле түрәләр кия торган кара кием, башына чалма кидерәләр. Шуннан соң тантананың үткәрелүе өчен җаваплы Ибн Фадлан хәлифәнең хатын укый. Ибн Фадлан үзе Багдад хәлифәсе әл-Моктәдирнең хатын уку күренешен болай тасвирлый: «Тылмач укылган һәр сүзне тәрҗемә итә барды. Хат укылып беткәч, алар барысы бергә дәррәү күтәрелеп «Аллаһе әкбәр!» дип шундый итеп кычкырдылар, бу аваздан хәтта җир тетрәнеп куйды» [Ковалевский, 1956]. Нәкъ менә шул вакытта Идел Болгары исламны дәүләт дине итеп таный һәм мөселман дөньясының бер өлешенә әверелә.

Бакый Урманченың әлеге вакыйгаларга багышланган картинасы, югарыда әйтелгәнчә, эпик колачлы итеп язылган. Рәссам олуг тантананы, дәрәҗәле илчеләрне, чит ил кунакларын сабыр гына күзәткән тыйнак халыкны гаять оста итеп сурәтли. Биредә һәр элемент әһәмияткә ия, ә ачык, якты төсләрнең мул кулланылуы картинаны шатлыклы, тантаналы итә. Фронталь композиция картинада барган вакыйгаларның тамашачыга якын булуын тоярга булыша.

Бу полотнода, Б. Урманченең 1970 елларга караган башка бик күп монументаль эшләрендәге кебек үк, рәссамның чиста, төрле төсләр катнашмаган артык күзгә ташланмый торган тыныч тоннарга өстенлек бирүе сизелә. Мондый палитра татар халык сәнгатендәге традицион гаммага якын: яшел, зәңгәр, ак төсләр сары, кызгылт-сары, кызыл белән яраша.

Б. Урманченың бизәкләре Шәрык халыклары сәнгатенә борынгыдан ук хас булган, аларда ул декоратив элемент кына түгел, ә сәнгати фикерләү ысулы да. Рәссам татар сәнгатен интерпретацияләгәндә нәкъ менә үзенчәлекле милли бизәкне нигез итеп ала.

Шунысын да әйтергә кирәк: Ибн Фадланның Болгарга килүе һәм болгарларның ислам динен кабул итүе турындагы сюжетка мөрәҗәгать иткән башка татар рәссамнары өчен дә Б. Урманченың әлеге полотносы төп өлге булып тора. Шул вакыттан башлап ул Татарстан рәсем сәнгатендә иң популяр сюжетларның берсенә әверелә.

Әлеге эпизодны чагылдырган иң күренекле һәм якты әсәрләрнең берсе – Казан рәссамы, Б. Урманче исемендәге премия лауреаты Булат Гыйльвановның «Идел Болгарында ислам кабул итү» композициясе (2005).

Бу картинасында рәссам Ибн Фадлан текстын мөмкин кадәр тулы һәм җентекле аңлату өчен вакыйгаларның күпсанлы детальләрен тергезә. Тамашачыга хәлифә әл-Моктәдир тарафыннан Болгар ханы Алмышка язылган хатны Ибн Фадланның укуын күрсәтә.

Композицион яктан картина ике өлештән тора. Уң якта – хатыны, гаскәре, якын даирәсе белән Болгар ханы Алмыш, ә сул якта Ибн Фадлан үзе һәм илчелек вәкилләре сурәтләнгән.

Картина икенчел персонажлар – гаскәриләр, хан даирәсендәгеләр һәм аны озатып йөрүчеләр белән тулыландырылган. Рәссам ерак тарихта калган вакыйганың төрле элементларын җентекләп сурәтләргә омтыла. Тамашачы картинада милли орнамент төшерелгән костюм элементларын, кирәк-ярак детальләрен, үзенчәлекле коралларны күреп ала. Бу, һичшиксез, рәссамның кабатланмас осталыгы һәм таланты турында сөйли. Шул рәвешле, рәссам тарихи вакыйганы бөтен тулылыгында һәм соң дәрәҗәдә ышандырырлык итеп сурәтләп бирә.

Б. Гыйльванов картинасы акварель белән эшләнгән, шуңа күрә үтә күренмәлелек һәм җиңеллек эффекты тудыра (моны бигрәк тә арткы планда урнашкан табигать фонында ачык тоемларга мөмкин). Буяулар күчеше йомшак һәм салмак, бу исә әлеге күренешнең рухи-рухани эчтәлеккә ия булуын чагылдыра. Рәссам Идел Болгары дәүләтендә ислам кабул итү вакыйгасын үзенчәлекле рухилык белән тотырырга омтыла. Әмма шул ук вакытта вакыйгаларга хас динамика да сизелә, бу нисбәттән төсләрнең контрастлы күчешләрен билгеләп үтәргә кирәк. Рәссамның техникасы һәм идеясе, һичшиксез, һәркемне сокландыра, һәм ул хәтта сәнгатьтән шактый ерак торган тамашачының да игътибарыннан читтә калмый.

Әлеге сюжетка мөрәҗәгать иткән тагын бер Казан рәссамы – Россия һәм Татарстан Рәссамнар берлекләре әгъзасы Рөстәм Хуҗин. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: Р. Хуҗинның иҗаты, гомумән алганда, хәзерге заман монументаль сәнгате өчен дә үрнәк.

Рәссамның «922 елда болгарларның ислам динен кабул итүе» картинасы күп фигуралы композиция үрнәге булып тора. Рәссам болгар-

ларның ислам динен кабул итү күренешен бөтен нечкәлекләре белән масштаблы итеп яңарта. Картина үзәгендә – тарихи вакыйганың төп герое Ибн Фадлан. Ул ак киемнән, бу төс пакьлекне символлаштыра һәм образга мәһабәтлек өсти. Төп геройны күпсанлы кешеләр сәламли, алар арасында Алмыш хан үзе дә бар. Композициянең үзенчәлеге шунда ки, Р. Хуҗин төп геройны вертикаль рәвештә сурәтли, әйтерсең ул офык өстеннән күтәрелә, бу аның фигурасын тагын да тантаналырак итә. Әлеге алым тамашачыга да картинада сурәтләнгән халык арасына «кереп», гаять мөһим вакыйганың катнашучысы булу мөмкинлеге бирә.

Әсәр монументаль характерда булуга карамастан, рәссам детальләргә зур игътибар бирә, декор элементларын, картинаның төп геройларының киемнәрен, шулай ук сугышчыларны һәм гади кешеләрне җентекләп сурәтли.

Бу картинада табигать аерым урын алып тора. Рәссам вакыйга барган урынны тәфсилләп тасвирлый. Аеруча аның ачык төсләрдән файдалануын билгеләп үтәргә кирәк. Ачык яшел төстәге үлән тамашачыга язгы табигатьне бөтен тулылыгында тоярга мөмкинлек бирә һәм картинада сурәтләнгән һәр герой һәм бөтен Идел Болгары дәүләте тормышына принципиаль зур яңалык керүгә ишарәли, ә еракка сузылган күк йөзе вакыйгаларның масштаблылыгын билгели. Идел буе Болгарында ислам динен кабул итү вакыйгаларының татар рәссамы тарафыннан мәһабәт итеп аңлатылуын һәм шул рәвешле аның халкыбыз тарихындагы әһәмиятен ассызыклауны да искәртеп үтү зарур.

Болгарларның ислам динен кабул итүе темасына кагылышлы тагын бер картина – Татарстанның халык рәссамы Фәрит Вәлиуллинның «Болгарларның исламны кабул итүе» әсәре. Картина традицион акрил буяу белән ясалган һәм мозаикага эскиз булып тора.

Картинаның горизонталь композициясе гаять зур киңлекне тояргa ярдәм итә һәм полотнода детальләрне бик күпләп урнаштырырга мөмкинлек бирә.

Әсәрдә Ибн Фадлан һәм Алмыш хан (хатыны белән) образлары үзәк урынны алып тора. Композициядә алар зур төркемнең бер өлеше буларак кабул ителә торган башка фигуралар белән әйләндереп алынган. Картина изге китап, гарәп хәрефләре белән язулы байрак кебек ислам атрибутларына бай. Калкулыклар, күк йөзе кебек табигый элементлар картинаның фонын тәшкил итеп, аны тирән эчтәлекле һәм күләмле итеп күрсәтәләр. Ачык һәм куе төсләр вакыйгага тантаналылык өсти һәм шатлыклы яңгыраш бирә.

Әсәр монументаль мозаикага эскиз булганлыктан, автор аны иҗат иткәндә үзенчәлекле манера һәм техника куллана. Полотнода төсләр кушылу һәм нюанс күчешләре юк, болар нәкъ менә монументальлеккә ирешергә мөмкинлек бирә дә.

Әлеге сюжетка Равил Заһидуллин, Фиринат Халиков, Нияз Хаҗиәхмәтов кебек рәссамнар да мөрәҗәгать итә. Аларның һәркайсы

бу тарихи вакыйганы үзенчә гәүдәләндерергә тырыша, әмма барысы да диярлек аның масштаблылыгын, мөһимлеген һәм бөеклеген (нинди эш техникасы һәм манерасы сайлауга карамастан) тапшырырга омтыла.

Татарстан рәссамнары Ибн Фадлан «Язмалары»ндагы башка сюжетларга да мөрәҗәгать иткәннәр. Мәсәлән, рәссам һәм график, каллиграф һәм фотограф, Россия һәм Татарстан Рәссамнар берлекләре әгъзасы, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе, халык рәссамы Рушан Шәмсетдинов үз әсәрләрендә Ибн Фадлан шәхесенә һәм аның сәяхәтенә зур игътибар бирә [Шамсутдинов, 2017]. РСФСРның халык рәссамы Лотфулла Фәттахов хәтта Ибн Фадланның портретын язарга алына [Чернецовы, 1970].

Ибн Фадлан «Язмалар»ы Татарстан территориясендә генә түгел, ә дөньяның башка төбәкләрендә яшәгән рәссамнарны да иҗатка рухландыра. Әйтик, рус һәм поляк рәссамы Генрих Семирадскийның «Похороны знатного руса в Болгаре» картинасын гына алыйк. 1882 елда Генрих Семирадский Мәскәү Тарих музееннан әлеге картинаны язарга заказ ала. 920 еллар башында Идел Болгарында булып, анда сәүдә белән килгән русларны үз күзләре белән күргән һәм аларның йолалары турында кыйммәтле тасвирламалар (атаклы рус баен кол хатын белән бергә көймәдә яндыру турындагы таныклык та шулар исәбендә) калдырган Ибн Фадлан «Язмалар»ы Семирадский өчен әдәби чыганак ролен үти. Рәссам һәр этапта тарихи дөреслекне күзәтүче махсус комиссия белән килешенеп эш итә. Картина 1883 елда әзер була, һәм бүгенге көндә дә Мәскәү Тарих музеенда саклана.

Рәсемнәр сайлаганда, картиналарның интернет челтәрендә урнаштырылган фотосурәтләреннән файдаландык, чөнки аларның сыйфаты яхшырак һәм ачык кулланылышта булулары уңайлы. Кайбер әсәрләрнең төп нөсхәләре Татарстан Республикасы Сынлы сәнгать музеенда, тәкъдим ителгән картиналарның икенче өлеше шәхси коллекцияләрдә һәм авторларның үзләрендә саклана.

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: Ибн Фадлан «Язмалар»ының татар рәсем сәнгатенең тарихи жанры үсешенә йогынтысы зур була, ул күп кенә рәссамнарга тирән эчтәлекле әсәрләр тудыруга этәргеч бирә. Аларның әсәрләре аша без үткәннәргә күз салабыз, болгарлар һәм башка халыкларның тормышы һәм мәдәнияте турында күбрәк белә алабыз. Моннан тыш, Ибн Фадлан «Язмалар»ындагы сюжетларның татар рәссамнары нәкышендә чагылдырылуы безгә ерак үткәннәрнең мәдәни контекстын һәм аның киләчәген тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Большаков О. Г. Уточнения к переводу «Записки» Ибн Фадлана. Древнейшие государства Восточной Европы. М.: Вост. лит., 2000. 493 с.

Крачковский И.Ю. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Изд-во АН СССР. М., 1939.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: Изд-во. Харьков. гос. ун-та, 1956. 345 с.

Ковалевский А.П. Посольство халифа к царю волжских булгар в 921–922 гг. // Исторические записки. «Хазарский альманах». Т. 13. М.: 2015. 64 с.

Приезд Ибн Фадлана в Булгар. «Записка о путешествии на Волгу» с иллюстрированным материалом и переводом художника, скульптора, полиглота Баки Урманче. Из личного архива Б.И. Урманче / сост., автор вступ. ст. и коммент. З.Г. Мухаметшин; редкол.: Р.М. Нургалеева и др.; ил. Р.Г. Загидуллин. Казань: Гос. музей изобразительных искусств Республики Татарстан – Изд-во «Заман», 2022. 144 с.: ил.

Чернецовы Г.Г. и Н.Г. Путешествие по Волге. Рисунки авторов. М.: Мысль. 1970. 43 с.

Шамсутдинов Р.Г. Рушан Шамсутдинов: Живопись. Графика. Казань: Татар. кн. изд-во, 2017. 120 с.

Джумаева Фирүзә Шәүкәт кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты аспиранты